

LITERATUROZNAWSTWO

URSZULA WÓJCICKA

O ROLI MITOLOGEMU ALATYR W DAWNYCH RUSKICH ZAKŁĘCIACH-ZAMAWIANIACH

Tytułowy mitologem, będący członem schematyzującym tradycyjnego zakłęciowego motywu “kamienia w morzu” odpowiadającym powracalności tego motywu w całej klasie zaklęć-zamawiań (заговory-заклинания), nie jest przypisany - co mogłaby sugerować hermetyczna struktura gatunku - tylko do jednej rytualno-poetyckiej formuły słownej. Występuje on w tych wszystkich kanonicznych formułach zakłęciowych, które - zdeterminowane trójczłonową kompozycją zaklęcia (zaczyn-część epicka-zakriepka) - wypełniały w nim funkcje modelujące i utylitarne. Pierwsze wynikały ze swoistej właściwości poetyki gatunku: bezpośredniej zależności formy od treści i “narzucały” utworowi określony porządek tematyczno-strukturalny; drugie - z prymitywnych wyobrażeń przypisujących zamawianiom magiczną moc przekazywaną przez słowo oraz akt obrzędowy i wiązały się z praktyczną realizacją wskazanego celu. Formuły takie, nazwane przeze mnie początkowymi, epickimi, rozkazującymi i umacniającymi¹, wypowiedane w określonym czasie i z konkretnym zamiarem, stawać się miały cudownym środkiem mogącym chronić przed czymś (m.in. w zaklęciach tzw. medycznych, wojennych, podróżnych), wstawiać się za czymś (np. w zaklęciach tzw. gospodarskich, handlowych, miłosnych z grupy “prisuszek”, czyli zawierających życzenie, aby ktoś kogoś pokochał), ułatwiać coś (np. w zaklęciach tzw. myśliwskich), ale także komuś szkodzić (m.in. w zaklęciach miłosnych z grupy “otsuszek”, opartych na życzeniu, aby ktoś kogoś przestał kochać), czy też kogoś gubić (tzw. zaklęcia-przekleństwa).

Alatyr (Алатырь) - tajemniczy kamień o niezwykłych właściwościach odzwierciedlanych w stałych epitetach: “biały”, “palący” (“белый”, “горюч”, “бел-горюч”), czasem “wrzący”, “pieniący się” (“кип-камень”), rzadziej “złoty” (“золотой”), “żelazny” (“железный”), umiejscawiany w tajemniczym morzu-Oceanie, na jego brzegu lub na równie tajemniczej wyspie Bujan, pełnił w zaklęciach-zamawianiach rolę magicznych koordynatów ówczesnego świata, kumulując w sobie maksimum sakralności². Etymologię jego nazwy, zachowanej także w zbliżonych fonetycznie formach: Олатырь, Латырь, Златарь, Алатр i podobnych, wywodzono bądź od greckich słów αλαβαστρος (alabaster) i ηλεχτωρ (promienisty, świecący), bądź od łacińskich *electrum* (bursztyn) i *altare* (ołtarz ofiarny), bądź

od staro-islandzkiego *leiðarsteinn* (magnes). Wskazywano również na prawdopodobne pokrewieństwo mitologemu ze starożytną nazwą Morza Bałtyckiego - "Alatyrskie Morze"³ oraz wysuwano sugestię o związku określenia Alatyr z nazwą "biały kamyk" występującą w Apokalipsie św. Jana, gdzie czytamy: "Zwycięzcy dam manny ukrytej i dam mu biały kamyk, a na kamyku wypisane imię nowe, którego nikt nie zna oprócz tego, kto [je] otrzymuje" (2,17)⁴.

Przedstawiciel szkoły mitologicznej - Aleksander Afanasjew, uważający zaklęcia za pozostałości dawnych pogańskich modlitw ujawniających w swojej treści ślady mitów o żywiołach, głównie zjawiskach atmosferycznych związanych z niebem, interpretował Alatyr jako metaforę "jasnego wiosennego słońca"⁵ wykorzystującą dawne aryjskie wyobrażenia o słońcu jako drogocennym, ognistym kamieniu, jak też powiązania Alatyra z wyspą Bujan - "poetycką nazwą wiosennego nieba"⁶, miejscem nawalnic skupiającym wszelkie mityczne wcielenia burz, grzmotów, wiatrów, zamieci. Z kolei reprezentant szkoły wulgarno-socjologicznej - Aleksander Wiesiołowski, zwolennik tezy o samodzielności średniowiecznej mitotwórczości i na jej podstawie odrzucający pogląd "mitologów" o reliktowym charakterze zaklęć, utożsamiał Alatyr z cudownym kamieniem przyniesionym z góry Synaj, położonym przez samego Chrystusa pod budowę świątyni w Syjonie⁷. Odmienne stanowisko zajmował twórca "genetycznej" teorii zaklęcia - Mikołaj Poznanski, który - nie kwestionując chrześcijańskiej symboliki mitologemu - poszukiwał jego realnego pierwowzoru, prowokującego daną symbolikę oraz tworzącego grunt dla jej rozpowszechniania się w tradycji ludowej, i odnajdywał go w konkretnym przedmiocie, mianowicie kamieniu o właściwościach leczniczych⁸. Kamień taki, przyłożony do bolącego miejsca (np. zęba, głowy czy krwawiącej rany), przekazywał cierpiącemu - zgodnie z ówczesnymi wierzeniami - swoje naturalne właściwości: twardość, trwałość, wytrzymałość fizyczną i poprzez nie eliminował choroby. Skupiał w sobie ponadludzką siłę i potęgę, napełniając pierwotnego człowieka religijnym lękiem. Odrealniony obraz owego naturalnego kamienia zachowały - zdaniem Poznanskiego - formuły słowne zaklęć medycznych, zwłaszcza zaklęć od bólu zębów, odrywające się z czasem od konkretnego obrzędu i nabierające znamion tajemniczości (s.267).

Proponując własny schemat ewolucji zaklęć-zamawiań, w którym formuły słowne okazywały się wtórne wobec czynności magicznych⁹ pominął Poznanski w swych rozważaniach aspekt funkcjonalny, co zawężyło badania wyłącznie do osobliwości form (w ujęciu porównawczym). Tymczasem charakterystyczna dwoistość zaklęcia, wynikająca z jego szczególnego sposobu funkcjonowania w kulturze: jako gatunku folklorystycznego i jednocześnie części składowej określonego rytuału, wymuszała niejako inną metodę interpretacyjną, opartą na analizie związków form i funkcji.

Znamienne jest, że słowne formuły początkowe wypełniały w zaklęciach funkcje ilustrująco-objaśniające rytuał. Wśród powtarzających się w nich stereotypowych opisów obrzędowych czynności, np. wstawania o świcie, opuszczania pomieszczenia, spoglądania na cztery strony świata pojawiał się również, wprawdzie rzadziej niż w pozostałych formułach, tytułowy Alatyr. Związany zwykle z motywem wychodzenia z domu wyznaczał w zaklęciach

kierunek przemieszczania się, stając się dla zaklinającego celem wędrówki. Oprócz sensu topograficznego posiadał wymiar alegoryczny, pozwalający “obrzędową wędrówkę” przenieść w sferę duchową.

“Стану я раб, такой-то, благословясь, пойду, перекрестясь, из дверей в двери, из ворот в ворота, в чисто поле, в подвосточную сторону, к морю к Окиану, в море-Окиане лежит Алатырь камень ...”
(Заговор о грыжи)¹⁰;

“Стану я не благословясь, пойду не перекрестясь, из избы не дворами, из двора не воротами, в чисто поле. В том поле есть Окиан-море, в том море есть Алатырь камень ...”
(Заговор на разжение сердца у девицы)¹¹;

“Иду я с тобою, одолень трава, к Окиан морю, к реке Иордану, а в Окиан-море, в реке Иордане, лежит бел-горюч камень Алатырь ...”
(Заговор на путь-дороженьку, Z 293);

“Пошла я из дверей в двери, из ворот в ворота и вышла в чистое поле. В чистом поле охорошилась, на все четыре стороны поклонилась, на горюч камень Алатырь становилась ...”
(Заговор красной девицы о сбережении в дороге полюбовного молодца, Z 292; S 48).

Uszczegółowienie opisu docelowego punktu “zakłęciowej wędrówki” następowało zwykle w formułach epickich przedstawiających fantastyczne miejsca, niezwykle przedmioty i cudowne istoty wspomagające swymi magicznymi działaniami intencje zaklinającego. Krąg przywoływanych postaci i obiektów był praktycznie nieograniczony i zależał wyłącznie od fantazji autora tekstu. Na mierzącym “60 sążni” Alatyrze¹² umieszczano fantastyczne obiekty, np. słupy ogniste sięgające do samego nieba, teremy kryształowe, ale także budowle znane z najbliższego otoczenia: domy, łąźnie, cerkwie, jak też elementy rodzimej przyrody, np. drzewa (dąb, lipę).

“... на том камне стоит столб от земли до неба огненный”.
(Заговор на разжение сердца у девицы, Z 310);

“На том на камени Латыре стоит хрустальный терем, в том хрустальном терему стоит золотой стул ...”
(Заговор от грыжи, Z 370);

“... на том камне Алатыре стоит дом”

(Заговор от грыжи, S 75);

“... на том камне устроена огнепалимая баня, в той бане лежит разжигаемая доска, на той доске тридцать три тоски”

(Заговор для любви, Z 302; S 65);

“... на том бело-латырь камне стоит святая золотая церковь, в той золотой церкви стоит золот престол”;

(Заговор от колдунов, Z 343);

“... на том Латыре камени стоит булатный дуб, и ветвие и корень булатный ...”

(Заговор против мужского бессилия, Z 369).

Poprzez obiekty te, funkcjonalnie analogiczne do kosmicznego drzewa (drzewa świata), “w którym widziano albo podporę świata, albo - częściej - ucieleśnienie osi świata”¹³, wyznaczano Alatyrowi rolę “axis mundi”, swoistego środka będącego znakiem mocy, niezniszczalności oraz “przymierza nieba i ziemi”¹⁴. Zasiadano Alatyr cudownymi pomocnikami, głównie pięknymi dziewczynami, bezimiennymi starcami, herosami, myśliwymi, ale również postaciami biblijnymi i cerkiewno-chrześcijańskimi, bohaterami mitologicznymi, wśród których przeważała żmija piekąca osmalająca (“змея жгуча опалюча”) i złoty szczupak (“щука золотая, перезолотая”) oraz bohaterami wierzeń pogańskich (wiatr, zorza, ptaki, tęsknota, siła itd.). Przypisywano im określone działania, które - realizowane przez nich w odpowiedniej scenerii - służyły wyeliminowaniu zła i udzieleniu pomocy zaklinającemu.

“... на том камне Алатыре сидит красная девица, швея мастерица, держит иглу булатную, вдевает нитку елковую, рудожелтую, зашивает раны кровавые”.

(Заговор от пореза, Z 290; S 63);

“... на бел-горючем камне Алатыре, на храбром коне сидит Егорий Победоносец, Михаил Архангел, Илия пророк, Николай Чудотворец побеждают змия лютого, огненного, который летал в неверное царство пожирать людей ...”.

(Заговор от летающего змия в дом, Z 323);

“... под тем камнем сокрыта сила могуча, и силы нет конца. Выпускаю я силу могучу на такую-то красную девицу; сажаю я силу могучу во все составы, полусоставы, во все кости и полукости, во все жилы”.

(Заговор на любовь, S 69).

Wszystkie te postaci i ich działania miały bezpośredni lub pośredni związek z formułą rozkazującą, w której najlepiej wyrażała się utylitarna funkcja zaklęcia. Charakterystyczną osobliwością jego poetyki było m.in. eksponowanie Alatyra w obydwu najczęściej powtarzających się rodzajach takich formuł: życzeniu będącym dwuczłonowym paralelizmem opartym na porównaniu typu "jak - to niech" oraz żądaniu-apostrofie wyrażanym imperatywną formą czasownika. W pierwszym rodzaju formuły rozkazującej obrzęd magiczny był objaśniany przy pomocy zderzenia sytuacji zrekonstruowanej i oczekiwanej. Sytuacja zrekonstruowana: "jak" znajdowała się w pierwszym członie paraleli odpowiadającym obrazom z formuły epickiej; sytuacja oczekiwana: "to niech" - w członie drugim będącym w istocie formułą rozkazującą.

"Как на камешке пена кипит и сохнет (...), так бы и у рабицы Божией (имя-рек) ретивое сердце, горячая кровь кипела и сохла о мне ...".

(Заговор на любовь)¹⁵;

"[Как] ни от камене плоду, (...) ни травы, ни зелени. Тако б у раба Божия (имя-рек) от чирья не было ни щепоты, ни болезни ...".

(Заговор на чирей, W 34);

"Как отваливается камень от Господня гроба, так же бы отваливалось от меня, раба Божия (имя-рек) всякое разное оружие".

(Заговор против холодного оружия, W 39).

W drugim rodzaju formuły rozkazującej obrzęd magiczny był zastępowany zwrotem skierowanym: bądź do bezpośredniego uczestnika rytuału, bądź postaci, zjawiska lub przedmiotów wymienianych w formułach epickich.

"Будь ты, мое дитяtko ненаглядное, светлее солнышка ясного, (...) крепче камня горячего Алатыря".

(Заговор матери от тоски по родном сыне, Z 294; S 49);

"А будь твое тело, крепче камня, рубаха, крепче железа, грудь, крепче камня Алатыря";

(Заговор ратного человека идущего на войну, Z 299; S 60);

"А будет мое тело крепче камня, тверже булату, платье и колпак крепче панцыря и кольчуги".

(Заговор от пищалей и стрел, S 55).

W obydwu rodzajach formuł rozkazujących występujący w nich kamień Alatyry, jako symbol tego, co twarde, ciężkie i pozbawione uczucia, a jednocześnie silne i władcze, spełniał rolę cudownej broni przeciwko wszelkiemu złu. Oczywiście jest, że ta właśnie symbolika kamienia zadecydowała o włączeniu jego nazwy do zamykających zaklęcia formuł umacniających, które - poprzez dodatkowe argumenty słowne - podbudowywały i zwielokrotniały wydzwięk żądania.

W zaklęciach ustnych formuły takie były krótkie, ograniczone do kilku charakterystycznych słów poprzez swą semantykę kojarzących się z mocą, nierozzerwalnością, zamknięciem, takich jak klucz, zamek, żelazo czy właśnie kamień.

“Мой заговор крепок, как **камень Алатырь**”.

(Заговор ратного человека идущего на войну, Z 299; S 60);

“К тем моим словам небо и земля, ключ и **камень**”.

(Охотничьи слова, Z 336);

“Кто **камень Алатырь** изгложет, тот мой заговор превозможет”.

(Заговор полюбовного молодца на любовь красной девицы, Z 304; S 67).

W zaklęciach utrwalanych na piśmie formuły umacniające rozbudowywano, wprowadzając stopniowanie i porównanie wykorzystujące paralelne zestawienia typu: “jak nie można - tak nie można” lub “jeśli ktoś coś - i tak nie”. W pierwszym członie paraleli wymieniano różnorodne przeszkody uniemożliwiające wydobycie kamienia z morza, odnalezienie klucza połkniętego przez szczupaka bądź otworzenie zamka; w drugim członie - wyrażano kategorię pewności nienaruszalności zaklęcia.

“Замыкаю свои приговорные словеса замком и ключ кидаю в Окиан-море, под горяч камень Алатырь. **И как морю не высыхать, камня не видать, ключей не доставать, так меня пулям не убивать, до моего живота, по конец века**”.

(Заговор от пуль свинцовых, медных, каменных, Z 298; S 56);

“Слово мое крепко, как бел горяч камень Алатырь. **Кто из моря всю воду выпьет, кто из поля всю траву выщиплет, и тому мой приговор не превозмочь, силу могучу не увлечь**”.

(Заговор на любовь, Z 305; S 69);

“А будь мое слово: сильнее воды, выше горы, тяжелее золота, крепче горячего камня Алатыря, могучее богатыря. А кто вздумает моего дитятку обморочить и узорочить, и тому скряться за горы Араратские, в бездны преисподние...”

(Заговор от тоски родимой матушки в разлуке с милым дитяткою, S 48).

Wypełniając w zaklęciach ważną funkcję utylitarną (wzmacnianie magicznego działania słowa) oraz modelującą (zamknięcie całości), wносиły formuły umacniające do obrzędu zaklinalnia (rytuału i związanego z nim tekstu) specyficzne przekonanie o możliwości wznieślenia się ponad prawa przyrody i spowodowanie czegoś, co istniało tylko w słowach.

Wykorzystywanie w formułach zaklęciowych symboliki Alatyra, przypisywanie mu ponadnaturalnej potęgi i siły, kryjącej się w pozamaterialnej rzeczywistości poświadczającej jego przynależność do “innego”, wyższego świata, przekonanie owo ugruntowywało, dając równocześnie świadectwo dawnych wierzeń i wyobrażeń na określonym etapie rozwoju myśli ludzkiej.

PRZYPISY

- ¹ O formułach tego typu pisałam w artykule: “*Dictaque pondus habent*”. *O roli słowa w ludowych zaklęciach-zamawianiach*, W: *Studia Filologiczne. Zeszyt 41. Filologia Rosyjska 17*, Bydgoszcz 1995, s. 151-164.
- ² Por. hasło: *Алатырь*, W: *Русская ономастика и ономастика России. Словарь*, под ред. О.Н.Трубачева, Москва 1994, с. 15.
- ³ Por. hasło: *Алатырь*, W: *Мифы народов мира. Энциклопедия в двух томах*, т. I, Москва 1987, с. 57.
- ⁴ Zob. przypis 2 do *Księgi niebiańskiej mądrości*, W: *Pieśń o niebieskiej księdze*. Wybrał, przełożył i opracował R. Łużny, Warszawa 1990, s. 60.
- ⁵ А.Н.Афанасьев: *Древо жизни. Избранные статьи*, Москва 1982, с. 191.
- ⁶ Ibidem, s. 190.
- ⁷ Zob.: А.Н.Веселовский: *Разыскания в области русского духовного стиха*. Записки Академии наук, Санкт-Петербург 1881, вып III.
- ⁸ Por.: Н.Познанский: *Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул*, Москва 1995. Репринт издания 1917 г., с. 264-271.
- ⁹ Kwestia powiązań wzajemnych formuły słownej i czynności magicznych w obrzędzie zaklinalnia, przede wszystkim ustalenia ich hierarchii pierwszeństwa pozostaje sporna do dnia dzisiejszego. Tezę Познанского, iż formuła słowna pojawiła się po czynności magicznej w celu objaśnienia jej niezrozumiałego sensu i dopiero z czasem usamodzielniała się neguje w swej recenzji pracy Познанского Kagarow, przytaczając stanowiska etnografów, folklorystów, religioznawców (Е.В.Кагаров: *Н.Познанский: Заговоры*, W: *Русский филологический вестник, Варшава 1917, № 3/4*, с. 206-210). Przeciwno podobnemu pogładowi Jeleonskiej, uznającej teksty zaklęć za niesamodzielne, wtórne wobec czynności magicznej, pozostałe jako wynik zanikania

- (zaciemniania) pierwotnego znaczenia obrzędu (Е.К.Елеонская: *К изучению заговора и колдовства в России*, Москва 1917, вып. 1, с. 25; переиздание [W:] Е.Н.Елеонская: *Сказка, заговор и колдовство в России. Сборник трудов*, Москва 1994, с. 114), wystąpiła Astachowa, udowadniając, iż to czynności magiczne wzięły swój początek od opisywanych w zamawianiach obrzędów (А.М.Астахова: *Художественный образ и мировоззренческий элемент в заговорах*, Москва 1964, с. 5).
- 10 *Сказания русского народа. Собранные И.П.Сахаровым*, Москва 1989. Репринт издания А.С.Суворина 1885 г., с. 75. Dalej: S i z numerem strony podaje w nawiasie w tekście.
- 11 *Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия*. Собр. М.Забылиным, в четырех частях, Симферополь 1992. Репринт издания 1880 г., с. 310. Dalej: Z i z numerem strony podaje w nawiasie w tekście.
- 12 Рог. пр. заклятие od przegrupliny: "В этом море Окиане есть белый камень Латырь, высота его 60 сажен ..." (Z 370).
- 13 Hasło: *Drzewo*, W: *Leksykon symboli*. Przel. J.Prokopiuk, Warszawa 1992, s. 34.
- 14 Zob. hasło: *Góra oraz Kamienie*, W: Dorothea Forstner OSB: *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Przekład i opracowanie W.Zakrzewska, P.Pachciarek, R.Turzyński, Warszawa 1990, s. 84-86; 125-133.
- 15 Н.Виноградов: *Заговоры, обереги, спасительные молитвы и проч. (По старинным рукописям и современным записям)*, вып. II, Санкт-Петербург 1909, с. 77. Dalej: W i z numerem strony podaje w nawiasie w tekście.

О РОЛИ МИФОНИМА АЛАТЫРЬ В ДРЕВНИХ РУССКИХ ЗАГОВОРАХ-ЗАКЛИНАНИЯХ

Резюме

В статье предпринята попытка назвать функции и определить роль мифонима Алатырь в русских народных заговорах-заклинаниях. Автор, приводя существующие этимологии этого мифонима, а также его толкования разными исследователями (А.Афанасьев, А.Веселовский, Н.Познанский), сосредоточивает внимание на тех народных верованиях и воображениях, которые открывают сложный комплекс представлений об Алатыре как центре магических координат мира, характеризующемся максимумом сакральности. В русских заговорах на бел-горючем камне Алатыре находились разные объекты (дерево, столб, терем, церковь), функционально аналогичные мировому древу. На него помещались или из-под него появлялись разнообразные волшебные помощники и защитники, обеспечивающие успех заговора. Крепостью Алатыря "закреплялись" слова заговора. В связи с таким пониманием его функциональности, Алатырь в русских заговорах выполнял роль своеобразного "axis mundi", места "завета неба с землей" и одновременно, наделенного сверхъестественной силой, чудесного средства от всякого зла.